

ОСОБЛИВОСТІ БУЛІНГ-СТРУКТУРИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Максьом К.В. Особливості булінг-структури в підлітковому віці. В статті розглянуто основні концептуальні підходи до визначення булінгу як соціально-психологічного феномену та булінг-структури. На основі результатів емпіричного дослідження проаналізовано особливості булінг-структури на різних етапах підліткового віку. За результатами дослідження було виявлено тенденцію зниження частоти булінгу у старшій школі порівняно з середніми класами, а також зміну булінг-структури. Булінг-структура в старшій школі характеризується розмитістю ролей, в той час як в ранньому підлітковому віці ролі окремих школярів, особливо основних («агресорів» і «жертв»), чітко визначені. Це можна пояснити віком респондентів – для підлітків особливої значущості набуває спілкування з ровесниками, згодом виникає прагнення відповідати вимогам оточуючих, усвідомити свої недоліки, що заважають спілкуванню. А разом з цим відбувається і зміна форм прояву знущань з відкритих фізичних на вербальні, а згодом на непрямі прояви.

Ключові слова: булінг, шкільне насильство, третирування, підлітковий вік, булінг-структура, «жертва», «агресор», «спостерігач».

Максём Е.В. Особенности буллинг-структуры в подростковом возрасте. В статье рассмотрены основные концептуальные подходы к определению буллинга как социально-психологического феномена и буллинг-структуры. На основе результатов эмпирического исследования проанализированы особенности буллинг-структуры на различных этапах подросткового возраста. По результатам исследования было выявлено тенденцию снижения частоты буллинга в старшей школе по сравнению со средними классами, а также изменение буллинг-структуры. Буллинг-структура в старшей школе характеризуется размытостью ролей, в то время как в раннем подростковом возрасте роли отдельных школьников, особенно основных («агрессоров» и «жертв»), четко определены. Это можно объяснить возрастом респондентов – для подростков особую значимость приобретает общение со сверстниками, со временем возникает стремление соответствовать требованиям окружающих, осознать свои недостатки, мешающие общению. А вместе с этим происходит и изменение форм проявления издевательств из открытых физических на вербальные, а затем на косвенные проявления.

Ключевые слова: буллинг, школьное насилие, третирувание, подростковый возраст, буллинг-структура, «жертва», «агрессор», «наблюдатели».

Постановка проблеми. Вивчаючи проблему булінгу у школі, більшість вчених дійшли висновку, що найнебезпечнішим у цьому явищі є наслідки. Варто зазначити, що як соціально-психологічне явище – булінг здійснює вплив на всіх учасників групи чи класу дітей, де він виникає. Зокрема, у дітей, які стають об'єктами булінгу, це явище спричиняє низку психологічних проблем, а саме: депресію, низьку самооцінку, проблеми зі здоров'ям, низьку успішність, суїцидальні думки. Для таких дітей школа стає місцем постійних випробувань. Учні, з яких постійно знущань, виявляють небажання ходити

до школи, їх успішність знижується. Також вони можуть ставати замкнутими, надмірно тривожними, недовірливими.

Зважаючи на те, що переслідувачами у школі є ще діти, стає зрозумілим, що без втручання в їх особистісний розвиток вони мають великі шанси у дорослому житті стати психопатологічною особистістю. Крім того, не слід забувати, що активними учасниками процесу булінгу є також і діти, що спостерігають за процесом, що виступають захисниками жертви чи мотиваторами переслідувача. Таким чином, булінг спричиняє негативні наслідки для всіх учасників процесу і тому потребує дієвого психологічного втручання.

Аналіз останніх публікацій. В сучасній науці існує декілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на пошуку й визначенні особистісних рис, характерних для певних учасників булінгу. Інші розглядають булінг як соціально-психологічний процес. Серед перших систематичних досліджень даного явища заслуговують на увагу наукові праці скандинавських (Д. Ольвеус, А. Пікас, П. Хайнеманн, Е. Роланд та ін.) та британських вчених (Е. Мунте, Д. Лейн, Д. Таттум, В. Ортон та ін.), в яких наводиться визначення булінгу, проаналізовано особистісні риси основних учасників, розглянуто можливі причини і наслідки даного явища. В Україні проблема булінгу тільки починає розроблятися і можна виділити праці таких авторів як К. Абслямова, А. Борщевська, С. Стельмах, Л. Найдьонова, І. Сидорук та ін. Зокрема, досліджено причини та наслідки шкільного цькування, типові особистісні риси основних учасників процесу булінгу, а також представлено методи боротьби з даним негативним явищем [1; 2; 4; 5; 6].

Формулювання мети і завдань статті. *Метою* дослідження є виявлення вікових особливостей булінг-структури в підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. Розглянути основні концептуальні підходи до визначення булінгу як соціально-психологічного феномену та булінг-структури.
2. Здійснити емпіричне дослідження особливостей булінг-структури в ранньому і пізньому підлітковому віці.
3. Проаналізувати вікові особливості булінг-структури в шкільному середовищі.

Виклад методики і результатів дослідження. Булінг є досить поширеним у суспільстві, має складну рольову структуру та різні форми прояву. За своєю сутністю булінг – це специфічна форма комунікативної взаємодії агресивного характеру, при якій сильніша (авторитетніша) особа (або група осіб) систематично і цілеспрямовано переслідує іншу (слабшу, аутсайдера). Ситуація булінгу не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» і інших, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

Виявляється булінг у різних формах: вербальній, фізичній, соціальній. Ознаками фізичного булінгу є певні дії агресивного характеру (стусани, побиття, штовхання і т.п.). Соціальне третирування пов'язане зі створенням напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть вчителів чи персоналу школи, до аутсайдера, «жертви». Булінг цього виду об'єднує форми непрямой фізичної та вербальної агресії, а саме: бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожа міміка чи жестикуляція, образливі прізвиська; насміхання над зовнішнім виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків; погрози, приниження; примус до «служіння» сильному – нести портфель, бути на

підхвату, чергувати тощо. Також серед форм булінгу іноді виділяють економічний булінг: відбирання грошей та речей, пошкодження особистого майна; сексуальний булінг: принизливі жести, жарти сексуального характеру, змушування до певних негативних дій, зйомки в переодягальнях і т.п. [4].

Останнім часом увагу дослідників привертає нова форма булінгу – «кібербулінг». Під ним розуміють форму поведінки, яка полягає у розсиланні повідомлень агресивного та образливого характеру з використанням нових інформаційних та комунікаційних технологій (Інтернет, мобільний телефон). Іншими формами кібербулінгу можуть бути дії, які мають «хакерський» характер і спрямовані на шкоду персональним комп'ютерам «жертв» (зламвання та зміна паролів, пошкодження персональних веб-сайтів тощо). Все це обумовлює наявність специфічних рис такого «високотехнологічного» булінгу порівняно з традиційним. По-перше, не обов'язковими стали багаторазові ворожі дії, адже, наприклад, одноразове пошкодження веб-сайту «жертви» з додаванням до нього образливої інформації може мати лонгітюдний ефект (повідомлення буде прочитане багатьма користувачами Мережі). По-друге, фактор фізичної сили, важливий у випадках звичайного (контактного) булінгу, тут незначний; на перше місце виходять інтелектуальні здібності й технічні вміння агресора. По-третє, між «агресором» і «жертвою» немає безпосереднього спілкування, отже «агресор», наприклад, не може спостерігати за реакцією своєї «жертви», наслідками своїх дій. Булінг за допомогою мережі Інтернет дозволяє «агресорові» зберегти свою анонімність і перетворити ситуацію переслідування на своєрідний «маскарад» [2].

У школі складаються певні рольові стосунки серед дітей в діапазоні «лідер-аутсайдер». Булінг як специфічна форма прояву агресії, особливо характерна для середнього дитинства і для молодших підлітків, завжди спрямована проти одних і тих самих дітей. З віком булінг дещо слабшає, однак у деяких дітей це – стійка особистісна потреба, яка змінює лише форми прояву.

Як соціально-психологічне явище – булінг здійснює вплив на всіх учасників групи чи класу дітей, де він виникає. Зокрема Д. Ольвеус описав таку рольову структуру булінгу (рис. 1):

- 1) учень, який є жертвою булінгу («жертва»);
- 2) учень або учні, які здійснюють насилля, ініціюють та відіграють лідерські ролі у процесі булінгу («булер» або «переслідувач», «агресор»);
- 3) учні, які позитивно ставляться до знущань над іншими і приймають активну участь у цьому, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють головної ролі («наслідувачі», «помічники»);
- 4) учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад шляхом сміху чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї («пасивні булери»);
- 5) учні, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього ззовні («потенційні булери»);
- 6) учні, які не беруть участі у булінгу, і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації («спостерігачі»);
- 7) учні, які негативно ставляться до насилля і вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять («потенційні захисники»);
- 8) учні, які виявляють негативне ставлення до явища, вони захищають жертву або намагаються їй допомогти («захисники») [1].

Варто зазначити, що булінг у школі виявляється не лише в діях учнів щодо одне одного, але і в діях вчителів щодо учнів чи навпаки. Вчителі у своїй взаємодії з дітьми можуть проявляти таку поведінку, що приносить їм психологічний біль і обмежує їх право на гідність особистості. Але виявити таку поведінку, що вказує на булінг, досить складно. Вчитель під час взаємодії з учнями може застосовувати авторитарний стиль управління, який, хоч і може сприйматися дітьми як обмеження їхніх прав, але не є булінгом у значенні цього слова. Іншим проявом булінгу може бути переслідування учнями самого педагога [4; 5].

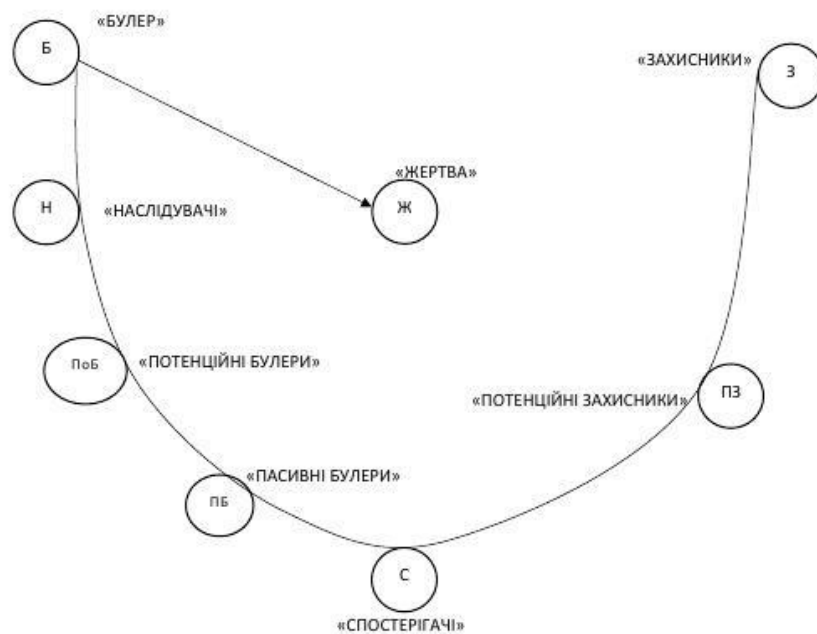

Рис.1 Булінг-структура за Д. Ольвеусом

Для визначення вікових особливостей булінг-структури підлітків було проведено емпіричне дослідження за допомогою методики Норкіної О.Г. [3], метою якої є визначення ролей і позицій, що займає підліток в процесі булінгу. Даний тест призначений саме для підліткового віку, складається з 25 питань, 3 з яких дозволяють виявити прояви насильства в класі, як з боку школярів, так і зі сторони педагогів. Дана методика спирається на рольову структуру булінгу Д. Ольвеуса і дозволяє визначити таких учасників як: «Булер», «Помічник», «Захисник», «Жертва», «Спостерігач». Варто зазначити, що «Спостерігач» в даній методиці характеризує учнів, які відкрито підтримують булінг, наприклад шляхом сміху чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї («пасивні булери» за Д. Ольвеусом), учнів, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього ззовні («потенційні булери» за Д. Ольвеусом) і учнів, які не беруть участі у булінгу, і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації («спостерігачі» за Д. Ольвеусом).

Вибірку склали дві групи учнів однієї школи: 1) 43 учні 5-6 класів (10-11 років); і 2) 32 учні 10-11 класів (15-16 років).

За результатами дослідження було отримано наступні результати:

1) В усіх класах, учні яких приймали участь у дослідженні було виявлено прояви булінгу зі сторони учнів. Це підтверджує наявність проблеми в шкільному середовищі і підкреслює актуальність подальших досліджень булінгу і шляхів профілактики даного явища.

2) Зі сторони педагогів булінгу не було виявлено (лише деякі учні вказували на окремі випадки знущань, що характеризує наявність поодиноких конфліктних ситуацій, але виключає наявність булінгу зі сторони педагогів). Такий результат свідчить про позитивні зміни в якості освітнього процесу. Але наявність конфліктних ситуацій потребує уважного ставлення і швидкого реагування адміністрації і психологічної служби школи. Враховуючи новий закон щодо протидії булінгу (який набрав чинності від 19.01.2019), важливим є розуміння усіма учасниками освітнього процесу відмінностей між булінгом і конфліктом.

3) Найчисельнішою групою в булінг-структурі обох вікових груп вибірки є «спостерігачі». Такі результати обумовлені специфікою методики, де група «спостерігачів» наділена дуже різноманітними особистісними рисами і поведінковими реакціями.

4) «Булерів», «помічників» і «жертв» серед групи молодших підлітків виявлено більше, ніж серед учнів старшої школи. Ці дані підтверджують більшу поширеність і відкритість (доступність для виявлення) проявів булінгу серед учнів молодшого підліткового віку, а також дають зрозуміти, що в шкільному середовищі, вже серед учнів 10-11 років, наявна яскраво виражена проблема булінгу. Таким чином, заходи з профілактики даного соціально-психологічного феномену слід проводити вже в початковій школі.

5) «Захисників» серед групи молодших підлітків виявлено менше, ніж серед учнів старшої школи. Цей результат дає можливість зробити припущення, що всі профілактичні і корекційні заходи, що активно проводяться зараз з учнями підліткового віку мають позитивний вплив на взаємовідносини в підліткових шкільних колективах. У учнів формують негативне ставлення до шкільних знущань і цькування, наголошують на необхідності толерантного ставлення до оточення, що в свою чергу, можливо, призводить до зменшення кількості основних учасників булінгу («жертв» і «булерів») і збільшення кількості «захисників».

Порівняння булінг-структури двох вікових груп представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз булінг-структури окремих етапів підліткового віку

Роль в булінг-структурі	Ранній підлітковий вік (10-11 років)	Старший підлітковий вік (15-16 років)
«Булер»	9%	6%
«Помічник»	23%	19%
«Захисник»	12%	25%
«Жертва»	14%	6%
«Спостерігач»	42%	44%

Доречно зауважити, що роль в булінг-структурі за допомогою даної методики визначається на основі співставлення кількості балів, що відповідають кожному структурному елементу. В процесі аналізу результатів було виявлено важливу закономірність: в ранньому підлітковому віці переважаюча роль яскраво проявляється у

відповідях і набраних балах по методиці, в той час як для старшого підліткового віку ролі часто визначені досить умовно (результати по двом-трьом ролям дуже близькі за кількісними значеннями). Це можна пояснити тим, що саме в старшому підлітковому віці людина починає орієнтуватися на соціальне схвалення. Підлітковий вік є періодом посиленого формування моральних почуттів. А до 15-16 років криза підліткового віку у більшості вже минає, і відбувається поступове закріплення психологічних новоутворень – почуття дорослості, критичності мислення, потреби в самоствердженні. І саме ця психологічна перебудова свідомості підлітка і пояснює розмитість рольової структури в процесі булінгу. Ці результати підкреслюють необхідність постійного моніторингу взаємовідносин в старшій школі, адже зниження частоти проявів булінгу може бути досить нестабільним на даному віковому етапі, а превентивні заходи допоможуть учням як в старшій школі, так і після її закінчення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1) Булінг є досить поширеним у суспільстві, має складну рольову структуру та різні форми прояву. За своєю сутністю булінг – це специфічна форма взаємодії агресивного характеру, при якій сильніша (авторитетніша) особа (або група осіб) систематично і цілеспрямовано переслідує іншу (слабшу, аутсайдера). Ситуація булінгу не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» і інших, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

2) Найчисельнішою групою в булінг-структурі обох вікових груп вибірки є «спостерігачі». Такі результати обумовлені специфікою методики, де група «спостерігачів» наділена дуже різноманітними особистісними рисами і поведінковими реакціями.

3) «Булерів», «помічників» і «жертв» серед групи молодших підлітків виявлено більше, ніж серед учнів старшої школи. Ці дані підтверджують більшу поширеність і відкритість (доступність для виявлення) проявів булінгу серед учнів молодшого підліткового віку, а також дають зрозуміти, що в шкільному середовищі, вже серед учнів 10-11 років, наявна яскраво виражена проблема булінгу. Таким чином, заходи з профілактики даного соціально-психологічного феномену слід проводити вже в початковій школі.

4) «Захисників» серед групи молодших підлітків виявлено менше, ніж серед учнів старшої школи. Цей результат дає можливість зробити припущення, що всі профілактичні і корекційні заходи, що активно проводяться зараз з учнями підліткового віку мають позитивний вплив на взаємовідносини в підліткових шкільних колективах. У учнів формують негативне ставлення до шкільних знущань і цькування, наголошують на необхідності толерантного ставлення до оточення, що в свою чергу, можливо, призводить до зменшення кількості основних учасників булінгу («жертв» і «булерів») і збільшення кількості «захисників».

5) Булінг-структура в старшій школі характеризується розмитістю ролей, в той час як в ранньому підлітковому віці ролі окремих школярів, особливо основних («агресорів» і «жертв»), чітко визначені. Це можна пояснити віком респондентів – для підлітків особливої значущості набуває спілкування з ровесниками, згодом виникає прагнення відповідати вимогам оточуючих, усвідомити свої недоліки, що заважають спілкуванню. А разом з цим відбувається і зміна форм прояву знущань з відкритих фізичних на вербальні, а згодом на непрямі прояви.

Список використаних джерел

1. Olweus D. Bullying at school: Prevalence estimation, a useful evaluation design, and a new national initiative in Norway. 2004. No. 23. P. 5-17.
2. Кухарська Н., Кухарський В. Загрози безпеці дітей у соціальних мережах. *Безпека інформації*. 2014. Т. 20, № 2. С. 169-175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bezin_2014_20_2_12
3. Норкина Е. Г. Методика на выявление «Буллинг-структуры». *Таврический научный обозреватель*. 2016. Т. 8, № 3. С. 170-174.
4. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 169-173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2015_1_36.
5. Стельмах С. Антигуманізм: вчитель як фасилітатор булінгу в дитячому середовищі. *Наукові записки УКУ. Ч. 4 : Педагогіка. Психологія, вип. 1*. 2014. С. 293-302.
6. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / ред. проф. В.І. Сипченка. Слов'янськ: СДПУ, 2011. Вип. LVI. С. 431-440.*

References transliterated

1. Olweus D. Bullying at school: Prevalence estimation, a useful evaluation design, and a new national initiative in Norway. 2004. No. 23. P. 5-17.
2. Kukharska N., Kukharskyi V. Zahrozy bezpetsi ditei u sotsialnykh merezhakh. Bezpeka informatsii. 2014. T. 20, № 2. S. 169-175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bezin_2014_20_2_12
3. Norkina E. G. Metodika na vyiyavlenie «Bulling-strukturyi». Tavrisheskiy nauchnyiy obozrevatel. 2016. T. 8, № 3. S. 170-174.
4. Sydoruk I. Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema. Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Pedahohichni nauky. 2015. № 1. S. 169-173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2015_1_36.
5. Stelmakh S. Antyhumanizm: vchytel yak fasylytator bulinhu v dytiachomu seredovyshchi. Naukovi zapysky UKU. Ch. 4 : Pedahohika. Psykholohiia, vyp. 1. 2014. С. 293-302.
6. Stelmakh S. Bullinh u shkoli ta yoho naslidky. Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu: zbirnyk naukovykh prats / red. prof. V.I. Sypchenka. Sloviansk: SDPU, 2011. Vyp. LVI. S. 431-440.

Maksom K. Features of the bullying structure in adolescence. The main conceptual approaches to defining bullying as a socio-psychological phenomenon and bullying structure are considered in the article. Based on the results of the empirical study, the features of the bullying structure at different stages of adolescence were analyzed.

According to the results of the study, the following results were obtained: 1) In all classes, students who participated in the study showed manifestations of bullying by the students. 2) There was no bullying on the part of the teachers (only some students pointed to some cases of bullying, which characterizes the existence of single conflict situations, but excludes the presence of bullying on the part of the teachers). 3) "Observers" are the largest group in the bullying structure of both age groups. 4) "Bullies", "Assistants", and "Victims" were more pronounced in the younger teens group than senior school students group. 5) "Defenders" among the group of younger adolescents were found less than among the students of the senior school.

According to the results of the research, there was a tendency of lowering the frequency of bullying in senior school compared to the middle classes, as well as the change of the bullying structure. The senior school bullying structure is characterized by a blurring of roles, while in the early teens, the roles of individual students, especially the main ones ("aggressors" and "victims"), are clearly defined. This can be explained by the age of the respondents – communication with peers becomes especially important for adolescents, subsequently there is a desire to meet the requirements of others, to realize their deficiencies that interfere with communication. At the same time, there is a change in the forms of manifestation of abuse from open physical to verbal, and then to indirect manifestations.

Key words: bullying, school violence, treatment, adolescence, bullying structure, "victim", "aggressor", "observer".